

Alexander Bernát és tanítványi köre mint filozófiatörténet-írási probléma

Varga Péter András*

1. Bevezető

„A filozófiának a magyar nemzet szellemi életében nem jutott kiváló szerep; kimagasló, vezérlő alakokra ezen a téren nem akadunk” – állapította meg néhány évvel a múlt századforduló előtt Alexander Bernát (1850-1927) a *Pallas Nagy Lexikona* hasábjain,¹ ugyanakkor, amint erre már Mezei Balázs rámutatott (lásd: Mezei 1997, 321. o.), éppen Alexander tanítványi köre alkotta a magját annak a fiatalokból álló csoportnak (pl. Enyvvári Jenő [1884-1959], Fogarasi Béla [1891-1959], Révész Géza [1878-1955], Szilasi Vilmos [1889-1966], Varga Jenő [1879-1964], Varjas Sándor [1885-1940], Zalai Béla [1882-1915] és társaik), amely a századfordulót követően kísérletet tett a korabeli német filozófia élvonalának, a fenomenológiának magyarországi meghonosítására, illetve intenzíven érdeklődött a korai fenomenológiának a német filozófiai életben (*Universitätsphilosophie*) betöltött tágabb kontextusát alkotó irányzatok és teoretikus problémák iránt.

Alexander Bernát identitásának és emlékezetének persze szerves részét alkotja a tanári és az iskolateremtői tevékenység. Alexander a kultuszteremtés formáinak megfelelően megünnepelt hatvanadik születésnapja (lásd mindenekelőtt: Dénes [szerk.] 1910) alkalmából még az *Izraelita Tanügyi Értesítő*, az Országos Izraelita Tanítóegyesület hivatalos lapja is külön cikkben emlékezett meg a Budapesti Tudományegyetem filozófiatörténeti katedrájának nyilvános rendes egyetemi tanáráról. Az ünnepi szónoklatokra adott „[v]álaszában” – írták az

---

* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet. A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja támogatta.

¹ Alexander 1896, 16. o. Hasonló megfogalmazással találkozhatunk a magyar filozófia korabeli külső önreprezentációjában, az eperjesi teológiai tanár Szilávik Mátyás (1860-1937) által a kor egyik nagy hagyományú németországi filozófiai folyóiratban megjelentetett cikk zárszavában: „a filozófia történetének menete és a filozófiai irodalom [...] bizonyára csak egy gyenge visszhangja a külföldi törekvéseknek és teljesítményeknek, azonban egy csattanós bizonyíték arra, hogy Magyarország mindig magába fogadta az újabb külföldi korszakteremtő és meghatározó eszméket és azokat a körülményeinek és művelődésbeli fejlődésének megfelelően irodalmilag is feldolgozta. Filozófiánknak a gondolatai tartós feldolgozásához éppen a nemzetileg-történetileg meghatározott megfelelő forma hiányzik még.” (Szilávik 1896, 232. o.; Szilávik filozófusi értékeléséről lásd kül.: Mészáros 2003, 254–255. o.)

eseményről tudósítva – „Alexander Bernát magát első sorban tanítónak vallotta”.² A professzionális pedagógus olvasóknak szóló beszámoló elfogadta Alexander eme önjellemzését, nagyívű gesztussal megelőlegezve az igazából csak a század második felében az önálló diszciplína rangját elnyerő felsőoktatási didaktika (*Hochschuldidaktika*) pedagógiai legitimációját: „Valóban mestere ő a tanításnak, bár nem gyermekeket tanít, hanem felnőtt fiatal embereket az egyetemen és iratai által tudósokat és a nagy közönséget” (147-148. o.). Érdekesebb azonban, hogy az Alexandert övező kultusz rögvest felekezeti kontextusban jelent meg: „Valóban büszke lehet az egész zsidóság arra, hogy egy ily férfit [sic] érdemeit, a magyar kultúra [sic] szempontjából, az illetékes tényezők elfogulatlanul és hálásan elismerték” (147.). Alexander a kortárs visszaemlékezések szerint tényleg tehetséges egyetemi tanár volt, „[s]zellemes, népszerű, sőt ünnepezt előadó”, akinek az szabadelőadásaira „néha ezer ember is összejött, nemcsak egyetemisták, de professzortársai, rengeteg érdeklődő – ott volt »egész Budapest«”.³ Szakmai és pedagógiai kompetenciájának érvényesülése azonban rögvös út volt (Alexander tizenhét évet töltött magántanárként, s egészen 1904-ig nem kapott rendes professzori kinevezést, ráadásul az általa betöltött katedra tartalmi korlátozásokkal járt, lásd pl. Gergely 1976, 16. skk. o.), amit már Alexander és kortársai az Alexander zsidó identitása miatti hátrányos megkülönböztetésnek tudtak be (lásd pl.: Konrád 2007, 391-392. o.). Nem volt alaptalan tehát az *Izraelita Tanügyi Szemle* szerzőjének megjegyzése, s ez az elem kapcsolatot teremthet az Alexander s kortársai számára meghatározó zsidó identitáselemek (pl. „jogkiterjesztő asszimiláció, a nemzeti liberalizmus, a műveltségi és erkölcsi perfekcionizmus” etc.; Dénes 2018, 2. o.), valamint a kortárs poszttraumatikus identitásdiskurzusok között (lásd még: Dénes 2001, 35. skk.).

Jelen tanulmány egy speciális szemszögből kísérli meg szemügyre venni Alexander egyetemi tanári működését, illetve az Alexander köré csoportosuló tanítványi kört, amely nézőpont különösen filozófiatörténeti, sőt filozófiatörténet-írási esettanulmányként tarthat igényt figyelmünkre. Alexander szerteágazó tudományos-kulturális működésének egyik szelete ugyanis, amint erre a tanulmány bevezetőjében utaltunk, éppen a tizenkilencedik-huszedik század fordulója legfejlettebb német filozófiai irányzatának meghonosításához kötődik. Anélkül, hogy a magyar és német nyelvterületek filozófiai kultúrájának azonosságát állítanánk,

---

² Málnai 1910, 147. o. A beszámoló szerzője, Málnai (Manheimer) Mihály (1861-1945) a felekezeti pedagógusképzésben befutott karrierjét megelőzően maga is Alexander tanítványa volt (lásd: 149. o.) és 1883-ban bölcsészdoktori oklevelet is szerzett.

³ Gergely 1976, 15. o., 19. o. (Alexander tanári működésének jellemzése ebben az egyetemtörténeti műben a szintén Alexander-tanítvány Szemere Samu [1881-1978] személyes beszámolóján alapul [lásd: 48. l.j., 37-38. o.].)

egy ilyen lehetséges filozófiai transzferfolyamat jelentőségét aligha becsülhetjük túl, nemcsak a magyar és német tudományos-kulturális integrációja miatt (ami talán éppen a dualizmus időszakában volt a legszorosabb), hanem a német nyelvű filozófia – sőt általában a német tudományosság – az első világháború előtti időszak egyetemes filozófiatörténetében betöltött vezető szerepe révén is. Vizsgálódásunk első részében (2. szakasz) az ebben a félbemaradt filozófiai fellendülésben szerepet játszó Alexander-tanítványi kör sajátosságait vizsgáljuk, míg a rákövetkező 3. szakasz Alexander saját intellektuális biográfiájának az ezzel korreláló korai epizódjait kísérli meg feltárni, részben a kontrafaktuális filozófiatörténeti hipotézisek kontrollált alkalmazásával (lásd 3.b.) és c.) szakaszok). A következő részben (4. szakasz) a tanítványi kör speciális historiográfiai problémájának megközelítéséhez szükséges eszközökkel foglalkozunk, majd tanulmányunk végén (5. szakasz) tágabb módszertani tanulságok levonására is kísérletet teszünk.

2. Egy félbemaradt filozófiai fellendülés

Az Alexander tanítványi köre által felmutatott kezdőpontot érdemes rögvest az itt potenciálisan kezdetét vevő történetek befejeződése felől nézni. Az ígéretesnek tűnő filozófusi pályák ugyanis megtörttek, avagy gyökeresen átalakultak a marxizmus vonzáskörében (illetve a pozitív tudományok felől), majd pedig az emigráció hatására. Egy orosz hadifogolytáborban vesztette életét 1915-ben Zalai Béla, aki az *Athenaeum* 1906. évi 3. számának lapjain először írt részletesen a fenomenológia alapító filozófusáról, Edmund Husserlről (1859-1938; lásd: Zalai 1906) és akiről már Fogarasi azt állapította meg nekrológiájában, hogy „a mai filozófiában a legelőkelőbb helyek egyike illeti meg őt” (Fogarasi 1915, 428. o.). Maga Fogarasi Béla, aki 1913-ban megvédett filozófiai doktori értekezésében (megjelent: Fogarasi 1913) az ítélet a pusztá képzettársításon túlmenő felfogását tárgyalta, a Lukács György [1885-1971] vezette Közoktatásügyi Népbiztosságon a felsőoktatási csoport vezetője volt és a Tanácsköztársaság bukása után emigrációba kényszerült. Varga Jenő, akinek 1909. februárjában megvédett doktori disszertációja egyenesen az *A transzcendentális módszer phaenomenologiai kritikája* címet viselte (lásd: Varga 1909) a Tanácsköztársaság több népbiztosi pozícióját is betöltötte, majd Ausztriában internálták és már 1920-ban Moszkvába emigrált. Varjas Sándor, aki 1908 májusában – szintén Pauer Imre és Alexander Bernát előtt – megvédett *A kategóriák transzcendentális levezetése* című Kant-disszertációja mellett fenomenológiai tanulmányokat is (lásd: Varjas 1915) és ugyanazon a Közoktatásügyi Népbiztosságon a tudományos propagandaosztály vezetője volt, 1922-ben pedig fogolycsere útján a Szovjetunióba került.

Szintén elhagyta az országot Szilasi Vilmos, aki Szalai Zoltán elemzése (vö. Szalai 2017, 30. o.) szerint ugyan nem volt politikailag aktív a Tanácsköztársaság idején, azonban 1919-ben Freiburgba távozott, mégpedig Edmund Husserl meghívására (ennek a hátterét sajnos Szalai sem világította meg privilegizált forráshelyzetű könyvében). Ugyancsak az emigrációba kényszerült Révész Géza, pedig, amint utólag hangoztatta, ő is pusztán „az egyetemi kar egy nem politikai jellegű adminisztratív testületének tagja volt”.⁴

A historiográfiai nehézség nem önmagában a szétszórás történeti tényéből ered, hanem abból, hogy *a szóban forgó filozófiai életművek végül más kontextusban teljesedtek ki, amely erős késztetést jelent arra, hogy a biográfiájuk korai periódusát is kizárólag a későbbi kontextusok felől szemléljük.* Szilasi, Varjas, Varga és Révész nem tértek vissza szülőhazájukba. Szilasi esetén – amint szintén Szalai bemutatta (vö. Szalai 2017, 28 skk. o.) – lényegében Lukács akadályozta meg 1947-ben, hogy kinevezzék a budapesti egyetemen a filozófia professzorává, helyette nem lebecsülendő cserével Szilasi ugyanabban az évben Husserl és Martin Heidegger [1889-1976] freiburgi katedrájának örököse lett (igaz csak helyettesként 1956-ig, amikor rendkívüli egyetemi tanári kinevezést kapott, illetve nyugdíjazása [1959] és 1962 között még szintén tanított utódjának helyetteseként). Varjas a Szovjetunióban futott be itthon kevésbé ismert filozófiai karriert a dialektikus logika területén (értékeléséről lásd pl.: Szigetvári 1967). Nála is kiemelkedőbb karriert tudhatott magáénak választott hazájában Varga, aki 1927 és 1947 között a szovjet tudományos akadémia *Világ gazdasági és Világpolitikai Intézetének* igazgatója volt és a háború utáni években aktív szerepet játszott a keleti blokk pénzügyi rendszerének felépítésében (az Alexander-tanítványok összefonódó sorsának plasztikus illusztrációja egyébként, hogy az 1930-as években a moszkvai emigrációja során Fogarasi is Varga intézetének munkatársaként dolgozott; lásd: Karádi 1988, 31. o.). Révész, akinek nemcsak művei árulkodnak a korai fenomenológia iránti érdeklődésről, hanem 1912. nov. és 1917. máj. között egy 47 tételből álló kiadatlan levélváltásban állt Franz Brentanóval (1838-1917), a fenomenológia filozófia kiindulópontjánál álló filozófussal, aki Husserl meghatározó szerepű bécsi tanára volt (Révésznek 1913-ban még magával Husserlrel is volt egy rövidebb levélváltása, lásd: Varga 2018c), pedig röviddel a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt megkapott „kísérleti lélektani” professzori kinevezése miatt kényszerült távozni, majd 1932 és 1950 között az amszterdami egyetem pszichológia-professzoraként vett részt a

---

⁴ Lásd: „Zur Beurteilung der Gerüchte, die sich auf meine Tätigkeit während der Revolution im Jahre 1918/19 beziehen [...]“ (datálatlan német nyelvű gépirat), MTAKIK KT 5549/115, 2. o.

természettudományos pszichológia kiépítésében új hazájában, ahol – amint a hagyatékában őrzött feljegyzés mutatja – a Tanácsköztársaságban betöltött vélt szerepe miatt denunciációk érték (ebben a sorsban egyébként Szilasi is osztozott), sőt még a Gestapo is többször kihallgatta.⁵

Nem mutatott nagyobb affinitást a fenomenológia iránt a Magyarországra visszatérő Fogarasi Béla sem, aki 1948-ban Szilasi helyett a budapesti egyetem filozófiai professzori katedrájára léphetett, majd üstökösszerűen emelkedő tudományos karrierje során a közgazdaságtudományi egyetem rektora (1953-1957), az MTA II. Osztályának elnöke (1949-1955), sőt az egész Akadémia alelnöke (1955) lehetett, nem is beszélve jelen sorok szerzőjének munkahelyéről, amelynek 1957-től haláláig Fogarasi alapító igazgatója volt (lásd: Horváth 2000, 6 skk. o.). Fogarasi egy 1957. áprilisi nyilatkozata alapján egyébként az MTA Filozófiai Intézetének feladata „a dogmatizmustól és a vulgarizálástól ment marxista-leninista filozófia művelése” volt.⁶ A bírálendő „burzsoá filozófiai nézetek és irányok, a reakciós idealizmus különböző változatai [és] az irracionizmus” (uo.) közé tartozott Fogarasi számára a fenomenológia is, sőt az 1958. márciusában tartott akadémiai elnökségi előadása szerint (aminek a hagyatékában létezik egy német nyelvű változata is) „[a]z utolsó évtizedek irracionalista filozófiájának legtekintélyesebb képviselője” nem más, mint maga „Edmund Husserl”.⁷ Fogarasi egyébként maga ítélte el a „szidalmazó kifejezések halmozását”-t, ami „sokszor csak az ellenséges irányzatok alapos ismeretének hiányát leplezi”,⁸ s Fogarasi Husserl-kritikája titokban maga is egy meglepően jól informált Husserl-kritika volt, aminek

---

⁵ Vö. MTAKIK KT 5549/114.

⁶ *Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete. Fogarasi Béla akadémikus nyilatkozata.* Népszabadság 2. évf., 87. sz. (1957. ápr. 13), 9. Fogarasi nyilatkozata egyébként összhangban volt az intézetet megalapító MTA Társadalom- és Történettudományok Osztályának közleményében megfogalmazott célokkal, melyek egyike a „[n]apjainkban szerepet játszó és a közelmúltból [sic] fennmaradt burzsoá filozófiai nézetek, áramlatok bírálata” (Akadémiai Közlöny 6. évf. 5. sz. [1957. márc. 25.], 26).

⁷ Fogarasi 1958 [párhuzamos megjelenés önálló könyv formájában]; vö. MTAKIK KT 10.263, „*Wissenschaft-Weltanschauung-Ideologie*” (datálatlan német nyelvű gépirat), 28. Ennél cizelláltabb késői fenomenológiai kapcsolódással találkozunk ugyanezen doboz „Ismeretelmélet”-feliratú mappájának egy céduláján: „A tudat lényegileg tárgytudat, intentionális [intencionális] tudat stb. Tehát kérdéses (legalábbis) hogy van-e *données immédiates de la conscience* [a tudat közvetlen adottságai, vö. Henri Bergson azonos című doktori értekezését 1889-ből – V.P.A.]! És ha nem, akkor: ha önmagamat[,] a tudatot reflexió, analízis stb. tárgyává teszem, akkor ezzel már adva van a szubj[ektum] és obj[ektum]. különbsége.”

⁸ *Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete. Fogarasi Béla akadémikus nyilatkozata.* Népszabadság 2. évf., 87. sz. (1957. ápr. 13), 9.

jele, hogy Fogarasi „a tudománynak ezt a teljesen nihilisztikus felfogását” Husserl a hazánkban, sőt nemzetközi szinten is sajnálatosan keveset recipiált 1929-es *Formális és transzcendentális logika*⁹ egy nem-triviális szöveghelye alapján látta igazoltnak (ami egyben annak is bizonyítéka, hogy Fogarasi titokban még 1920 után is valamennyire lépést tartott a fenomenológia fejlődésével).

3. Az ifjú Alexander Bernát korai (elmulasztott) kapcsolata a fenomenológiával

a.) *A fiatal Alexander bécsi peregrinációja*

A fenomenológia (megakadt) felfedezése a huszadik század elején Alexander Bernát ifjú tanítványai által azért alkot egy különösen érdekes historiográfiai alakzatot, mivel, amint erre jelen sorok szerzője már korábban felhívta a figyelmet (lásd kül. Varga 2016a, 260. skk. o.), az ifjú Alexander Bernát bécsi peregrinációja során maga is *majdnem* kapcsolatba került a születőben lévő fenomenológiai filozófiával. Ugyan Alexander Bernát részletes és modern forrásanyagra támaszkodó biográfiájának elkészítése mindmáig a magyar értelmiségtörténet- és filozófiatörténet-írás megvalósítandó kíváncsága maradt, az azonban már régóta ismert,¹⁰ hogy Alexander 1868/69 és 1870/71 téli szemesztere között Bécsben folytatott tanulmányokat, majd a részben Budapesten töltött 1871. tavaszi szemesztert követően egy félévet tanult a berlini egyetemen, ahol többek között a Kant-filológus Benno Erdmann (1851-1921), a szívesen filozófiai spekulációkba bocsátkozó idegtudós Emil du Bois-Reymond (1818-1896), a ma inkább pedagógiai munkássága révén számon tartott, de Husserlt is tanító nagyhatású

---

⁹ A Fogarasi által hivatkozott eredeti kiadású Husserl-mű: Husserl 1929 (időközben megjelent kritikai kiadás: Husserl 1974). A Husserl-műről és recepciótörténetéről lásd: Lohmar 2000; a magyar szakirodalomban: Zuh 2015.

¹⁰ Alexander Bernát peregrinációjának körülményeivel részletesen foglalkozott Gábor Éva (lásd kül. Gábor 1986) privilegizált forráshelyzet alapján, azonban forrásait pusztán parafrázálva, nem pedig idézve (érdemes megemlíteni, hogy a korai fenomenológia, különösen Franz Brentano biográfiájának kutatását illetően hasonló a szakirodalmi helyzet a prágai Brentano-iskola késői generációjával kapcsolatot tartó Eduard Winter [1896-1982] révén, aki már az 1930-as években jelentetett meg még a korabeli historiográfiai normákhoz képest is laza forráskezelésű, de rendkívül gazdag anyagot mozgó fenomenológiatörténeti műveket [lásd pl. Bolzano 1935], majd pedig 1945-től kezdve Bécsben kutatott, de 1947-ben politikai okokból Halléba távozni kényszerült, s későbbi munkáinak [lásd pl. Winter 1979] forrásanyaga jelentős részben éppen ezeken a pontatlan és levéltári forrásmegjelölést nélkülöző bécsi jegyzetein alapult). Alexander Bernát peregrinációjáról ezen túl rendelkezésünkre áll egy a korabeli kultuszeremtés szándékai által meghatározott, eleve szűrt forrás is (Alexander 1928; Alexander bécsi tartózkodását ennek alapján vizsgálja: Zóka 2012), illetve németországi élményeiről más kontextusban maga Alexander is beszámolt (lásd: Alexander 1919). Az Alexander Bernát biográfiájának más korszakára irányuló eddigi modern kutatások közül kiemelendő gazdag forrásanyaga és történeti érzékenysége okán: Turbucz 2017.

Friedrich Paulsen (1846-1908), valamint a poszthegeiánus német egyetemi filozófia doyenjének számító, de akkor már nagybeteg Friedrich Adolf Trendelenburg (1802-1872) óráit látogathatta, majd pedig az 1872. nyári szemesztert Göttingenben töltötte, azt követően pedig két szemesztert Lipcsében tanult, ahol 1873. augusztusában doktori fokozatot szerzett.

Alexander számára a bécsi peregrinációjának éveit nyújtottak alkalmat az első filozófiai szárnypróbálgatásra. A szakirodalomban említettel szemben jelen sorok szerzőjének Alexander kiadatlan naplója¹¹ alapján egy másik filozófiai tárgyú, monogrammal jelzett recenziót sikerült azonosítania (lásd: Varga 2016a, 261. o.), melyet az ifjú Alexander a *Die Presse* napilap 1870. jan. 13-i számában jelentetett meg. Ha alaposabb vizsgálat alá vesszük ezt a recenziót, amely a korabeli filozófiai irodalom egy természettudományos-világnézeti *bestseller*-ével foglalkozik (Hartmann 1869), akkor feltűnő a fiatal Alexander fogékonysága a természettudományos módszer és a filozófia közti módszertani házasság ideálja iránt. Ezt kapcsolatba hozhatnánk az Alexander tanítványi körében később megjelenő filozófiaértelmezéssel, például – hogy a tanítványi kör egy kevésbé ismert, noha professzionális filozófus tagját említsük (vö. 4.b.) szakasz lentebb) – azzal az Ányos István disszertációjában kifejeződő módszertani alapállással, miszerint „[a] philosophiának tehát, ha nem akar üres gondolattornává süllyedni, a pozitív tudományok fejlődésével folyton szerves kapcsolatban kell állnia”, miközben utóbbiak „sem nélkülözhetik a philosophiai, az ismerettani alapvetést”, azaz „ismerésünk feltételeinek, módszereinek kritikájá”-t (Ányos 1906, 10. o.). Itt azonban inkább a poszthegeiánus német akadémia filozófia (*Universitätsphilosophie*) általános filozófia-felfogásának, egy nagyon tág értelemben vett ismeretkritikai kantianizmusnak a kifejeződéséről van szó, amit Alexander legfeljebb diffúz módon közvetíthetett tanítványai felé a metafizikai *Zeitgeist* képviselőjeként. Elvégre az imént említett Trendelenburg maga írta a szűk egy évtizeddel Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) halála után megjelent, de már a hegelianizmus megcáfolásaként számon tartott *Logikai vizsgálódásai* első kiadásának módszertani előszavában: „A tudományok sikerrel próbálják meg sajátos útjaikat járni, azonban részben anélkül, hogy számot adnának a módszerről (hiszen a tárgyukra, s nem az eljárásra irányulnak)”. A filozófia feladata tehát már nem a tudományok tárgyszintű eredményeit egységes ontológiai rendszerbe integráló elmélet kifejlesztése, hanem – és ebben állt Trendelenburg a német idealizmus korszakát lezáró, kantianus ihletésű metafizikai innovációja – egy másodszintű (*second order*) tevékenység a tudományok eljárás módjához képest, nevezetesen a tudományok által tárgyi érdeklődésük folytán szükségképpen elhanyagolt

---

¹¹ Lásd: MTAKIK KT 4110/26.

módszertani vizsgálódás szisztematikus művelése: „A logika feladata itt az lenne, hogy megfigyeljen és összehasonlítsa, tudatossá tegye azt, ami nem tudatos, és közös eredetében megértse azokat, amelyek különbözőek”.¹²

b.) Robert Zimmermann mint Bernard Bolzano közvetítője? Fiktív és kontrafaktuális filozófiatörténeti narratívák

Ennél sokkal specifikusabb nyomnak ígérkezik a fiatal Alexander legnagyobb hatású bécsi tanára, Robert Zimmermann (1824-1898). Zimmermann, aki az osztrák egyetemi reform hullámában szerzett habilitációt és már 1849 novemberében professzori kinevezést kapott Olmützbe, amit hamarosan a prágai állomáshely (1852. febr.), majd 1861-től a bécsi professzori kinevezés követett (lásd: Wieser 1950, 74. skk. o.), nemcsak hosszú évtizedeken át meghatározta a Monarchia központi egyetemének filozófiai arculatát egészen 1896-ban bekövetkezett emeritálásáig (ráadásul 1880 és 1895 között a filozófia egyedüli professzori rangú képviselőjeként), hanem neve a magyar iskolafilozófiában sem volt ismeretlen a Riedl Szende (1831-1873) által fordított, iskolai filozófiatankönyv szerzőjeként (lásd: Riedl – Zimmermann 1864). Zimmermann jelentőségével a tizennyolcadik életévét csak 1868 áprilisában betöltő Alexander is tisztában lehetett, mert a császárvárosba érkezve Zimmermann-nál tanult (vö. Alexander 1928, 9. o.), sőt, amint jelen sorok szerzőjének korábbi bécsi levéltári kutatása kimutatta (lásd: Varga 2016a, 262. skk. o.), Alexander már rögvest beiratkozása fél évében jelentkezett Zimmermann gyakorlati filozófia és esztétika előadásaira, valamint filozófiai szemináriumára, a rákövetkező fél évben pedig Zimmermann modern filozófiatörténeti előadására és Schleiermacher-szemináriumára. Az 1869-70. téli félévtől

---

¹² Trendelenburg 1840, 1. köt., vi–vii. o. A trendelenburgi programot illetően lásd: Beiser 2014, 19. skk. o. (amely Trendelenburg a tudományok ontológiájának és a *first-order* filozófiai spekulációnak a konvergenciájába vetett optimista, s hamar tarthatatlanná váló hitét hangsúlyozza), Köhnke 1986 (amely Trendelenburgot teszi meg a korai neokantianizmusra vonatkozó úttörő jelentőségű, páratlanul forrásgazdag és időközben kanonikus státuszúvá vált vizsgálódásainak kiindulópontjául), valamint logikatörténeti kontextusban Hansen 2000, 46. skk. o., továbbá Käufer 2010, illetve magyarul: Varga 2013, 38. skk. o. Érdemes kiemelni Frederick C. Beiser megjegyzését, miszerint a poszthegeliánus német akadémiai filozófia (*Universitätsphilosophie*) itt rekonstruált története különbözik a (hosszú) tizenkilencedik század német filozófiájának a bal- és jobbhegelianizmusra, majd pedig az ebből kinövő (proto)egzisztencialista gondolkodásra figyelmet fordító narratívájától. Ugyan az utóbbi narratíva elsősorban az egzisztencializmus huszadik századi fénykora idején vált dominánssá, emiatt azonban még nem szükséges delegitimálnunk, pusztán nem szabad szem elől tévesztenünk a tizenkilencedik század német nyelvterületen zajló filozófiai tevékenységének – amelynek ekkor Magyarország filozófiai élete is szerves részét alkotta – gazdagságát annak az egzisztencialista narratívára történő redukálásával (a Beiser-féle koncepció és a korai fenomenológia viszonyáról lásd: Varga 2016c).

kezdve Alexander az orvosi karra váltott, de nem maradt hűtlen Zimmermannhoz, akinek filozófiai szemináriumait és pszichológia-előadásait látogatta.

Mindez már önmagában is érdekessé teheti Zimmermann a magyar filozófia történetírása számára (vö. Varga 2016a, 263. o.), azonban a bécsi professzor esete egy filozófiatörténet-írási darázs-fészék, s nemcsak az egyetemes filozófia történetírásában. Robert Zimmermann ugyanis a tizenkilencedik század második felében a Monarchia nyilvános felsőoktatási és tudományos rendszerében befutott látványos karrierje mellett egy titkos előélettel is rendelkezett a prágai filozófus-polihisztor Bernard Bolzano (1781-1848) félig illegalitásba kényszerített tanítványi körének tagjaként, illetve az ebben a tanítványi körben kulcspozíciót betöltő apja, Johann August Zimmermann (1793-1869) révén. Maga Bolzano írta egy levelében 1842-ben: „Zimmermann elsőszülött fia, aki már a filozófiai tanulmányok második évében jár és arra gondol, hogy egyszer ezzel a tantárggyal foglalkozzon, egyre inkább felmutatja a ritka tehetségeket nem csak a költészethez [Bolzano itt Johann August Zimmermannra céloz – V. P. A.], hanem a filozófiához is, már fogalmain nagy részével is megismerkedett és ég a vágytól, hogy mindent megismerjen; a legfőbb kívánsága mind az apának, mind a reményteljes fiatal férfinak az lenne, hogy egyszer ezen fogalmak elterjesztéséhez igazán sokkal hozzájárulhasson. Tényleg nagy bizalmat helyezek bele, mióta közelebbről megismertem” (Bolzano 2005, 521. o.). Tekintve, hogy Edmund Husserl fenomenológiai filozófiájának előlépése a századfordulón a Bolzano iránti érdeklődés reneszánszával járt (akinek újrafelfedezését Husserl magának tulajdonította), kézenfekvő feltételezésnek tűnik, hogy ebben a folyamatban Zimmermann közvetítői funkciót töltött be, amelynek fő eszközét a kutatás éppen Zimmermann fent említett propedeutikai tankönyvében vélte felfedezni: „Zimmermann fontos szerepet játszott a bolzanói tanok terjedésében a *Filozófiai propedeutika* megírásával, melyet az Osztrák-Magyar Birodalom szerte használtak a gimnáziumokban” – állította Robin D. Rollinger, a korai fenomenológia történetének jeles kutatója. „Ez a tankönyv, ami három kiadásban jelent meg [...], szolgált az összes osztrák brentanóista, köztük Husserl a filozófiába történő bevezetésére.” (Rollinger 1999, 69. o.) Zimmermann Bolzano-közvetítői szerepének bevett tézise az utóbbi időben éles kritikában részesült a nemzetközi szakirodalomban (lásd pl.: Morscher 1997), és specifikusan Husserl esetében jelen sorok szerzője kísérelte meg bécsi levéltári és kisnyomtatványi források segítségével kimutatni (lásd: Varga 2015; 2018a, 109. skk. o.), hogy Husserl a középiskolában nem Zimmermann, hanem a herbartianus pedagógus Gustav Adolf Lindner (1828-1887) propedeutika tankönyvéből (Lindner 1872) tanult, viszont második bécsi tartózkodása idején az eddig feltételezettnél intenzívebb kapcsolatba került Zimmermann-nal, aki csak Husserl bécsi éveinek a Brentano-tanítványiség narratívája szerinti kanonizálása során

(lásd mindenekelőtt Husserl 1919) került ki Husserl tanárainak emlékezeti képéből. A Husserl által szorgalmasan látogatott Zimmermann-órák azonban, amint azt harmadik személytől származó, általam fellelt kiadatlan előadásjegyzetek alátámasztani látszanak, nem bolzanóista, hanem herbartista hatásokat közvetítettek Husserl számára, melyek meggyőződésem szerint kimutathatóak Husserl filozófiai fejlődésében.

Kifejezetten a magyar, illetve a regionális filozófia történetírásában Mészáros András képviselte azt a tézist, miszerint Zimmermann „közvetítette Bolzano logikáját, és belevitte azt a filozófiai propedeutikába. Végrehajtva ezzel azt a szubverzív viszonyulást, amely a rendszerellenes eszmét helyezi el a rendszernek abban az elemében, amely pedig arra hivatott [...], hogy ezt a rendszert szolgálja ki a reprodukcióját elvégezni hivatott egyének kiképzése révén.” (Mészáros 2014, 193. o.) Mészáros álláspontját vitatom (lásd: Varga 2016b, 26. skk. o.; vö. 2013, 113. skk. o.), legfőképpen azért, mert a Riedl-féle fordítás (Riedl – Zimmermann 1864) nem a Zimmermann-tankönyv valóban bolzanóista hatásokat mutató első kiadása (kritikai kiadás: Winter (szerk.) 1975), hanem a jóval elterjedtebb második kiadás (Zimmermann 1860) alapján történt (átdolgozott formában), amit maga Zimmermann nevezett a harmadik kiadás előszavában az elsőhöz képest „új könyv”-nek (Zimmermann 1867, iii. o.), mégpedig kifejezetten a bolzanói logika és tudományelmélet tekintetében.¹³

---

¹³ Az átalakulást jól mutatja – hogy egy konkrét példát hozunk, amely a fent idézett írásokban nem szerepel – a fogalom logikailag centrális definíciója, amely Riedl magyarításában a Zimmermann-tankönyv második kiadásában szereplő definíciónak a némileg leegyszerűsítő fordítása (miközben a szerkezeti tagolás módosítása miatt ez Riedlnél a 10., Zimmermann-nál a 14. paragrafus élén szerepel): „Mi a fogalom? Az, a mit tulajdonképpen gondolunk *kell*, midőn pl. fát, vagy házat stb. gondolunk. Ezen szók hallatára mindig a fának vagy háznak bizonyos *képe* lebeg előttünk, a melyet a tapasztalásból nyertünk, s mely tehát az utóbbinak minőségétől függ.” (Riedl – Zimmermann 1864, 14. o.; kiemelések az eredetiben.) A Zimmermann-tankönyv második kiadása szerint: „Mi a fogalom? Az, amit tulajdonképpen gondolunk *kell*, amikor egy bizonyos pszichikai képzetel rendelkezünk, például olyannal, melyet a »fa« szóval jelölünk. Ennél mindig a fának egy bizonyos *képe* lebeg előttünk, amelyet a tapasztalatból nyertünk, s amely ennek utóbbinak a felépítéséhez igazodik. [*Was ist ein Begriff? Dasjenige, was eigentlich gedacht werden soll, wenn man eine gewisse psychische Vorstellung z.B. diejenige hat, welche man mit dem Worte »Baum« bezeichnet. Bei diesem schwebt uns stets ein gewisses Bild eines Baumes vor, das aus der Erfahrung gewonnen ist, und das sich nach der Beschaffenheit dieser letzteren richtet.*]” (Zimmermann 1860, 17. o.; kiemelések az eredetiben.) A herbartianus logika és filozófiai pszichológia számára tehát a fogalom (*Begriff*) irreducibilis építőeleme a tudat deskriptív leírásának, amely tapasztalatilag lehorgonyzott és a reprezentáció képelmélete szerint gondolható el. Ezzel szemben a bolzanói logika számára az (igaz) ítélet a kiindulópont, amelynek önállóan részeként definiálható a képzet, sőt Bolzano nyomán éles különbséget tesznek a szubjektív (pszichikailag realizált) és az objektív képzet között, amely közül – szemben a herbartianus pszichologizmussal – az utóbbi alkotja a logika tulajdonképpeni tárgyát: „egy logikai értelemben vett képzet alatt nem annak valamilyen gondolkodó szubjektumban történő megjelenését, hanem inkább azt a közöset, az objektív gondolati anyagot [*Denkstoff*] kell értsük, amely lehetővé teszi számunkra, hogy azt mondjuk, pl. több személy, *A, B, C* most ugyanezzel a képzetel rendelkezik, mondjuk az asztalon lévő rózsáról” (Winter (szerk.) 1975, 41–42.

Zimmermann Bolzano-közvetítői hatásának vitatott kérdése mindenképpen újabb réteget konstituál Alexander bécsi peregrinációjának filozófiatörténetében, azonban ez a réteg inkább a kutatástörténethez tartozik (azzal együtt, természetesen, hogy ez a kutatástörténeti hipotézis idővel beépült a fenomenológiai filozófia saját történetébe). Ami Alexander bécsi tartózkodásának tárgyszintű filozófiatörténetét illeti, inkább egy kontrafaktuális filozófiatörténeti narratíva érdemelhet figyelmet: minden Zimmermannhoz fűződő szakmai kapcsolata ellenére Alexander 1871 júniusában már a császárváros intellektuális ürességéről panaszkodott: „Ámbár [...] Dr. Zimmermann nem úgy bánik velem, mint idegennel, s a magántársalgásban vele többet tanulok tőle, mint előadásai alatt, mégis nagy vágyam van Berlinben Trendelenburgot [...] hallgatni” (Alexander 1928, 22. o.). A szavakat, mint láttuk, tettek követték, pedig Alexandernek csak néhány szemeszter hosszan kellett volna kitartania Bécsben, hogy tanúja lehessen az 1870-es évek nagy szenzációjának, Franz Brentano megérkezésének, aki 1874. április 22-én tartotta nagysikerű székfoglaló előadását (Brentano 1874), s kezdte meg tanári működését a rákövetkező téli szemeszterben. Ehelyett a nyitott elméjű Alexander Berlinbe utazott, s csak ott lett a neokantianizmus elkötelezett követője.

c.) Zimmermann mint a pszichológizáló kantianizmus közvetítője?

A kontrafaktuális filozófiatörténeti narratívák konstruálásának célja nem az, hogy alkalmat adhassunk némi tudományos *wishful thinking*re, esetleg a magyar filozófiatörténet elszalasztott epizódjai fölötti borongásra – Alexander, a neokantianizmus meghonosítója helyett mint a korai fenomenológia nagyhatású magyar és nemzetközi képviselője! –, hanem meggyőződésünk szerint inkább az, hogy kitágítsák megértési horizontjainkat, különös tekintettel a történeti kontingenciákra és a korabeli aktorperspektívákra.¹⁴ Milyen többletmegértést eredményezhet tehát az ifjú Alexanderhez kötődő fent rekonstruált kontrafaktuális filozófiatörténeti epizód?

---

o.). A fogalom pedig ezután úgy definiálható, mint a partikuláris tárggyal rendelkező, nem összetett képzetek (az ún. „egyszerű tárgyas egyedi képzetek”) *komplementere* (lásd: 45.). Ugyan Zimmermann megőrzött tehát valamit az első kiadásból, ti. a fogalom-definíció formális szerkezetét: a fogalom tölti be a nyelvi jelentés szerepét és garantálja a jelentésazonosságot (ez a formális strukturális azonosság tette lehetővé Zimmermann számára, a politikai nyomáson túl, hogy a tankönyv bevezetőjében azt állítsa: ugyan Bolzanót lecserélte a herbartianus pszichológiára [!], de ez nem azért történt, „mert [saját] nézetei megváltoztak volna”; Zimmermann 1860, vii. o.), azonban a nyilvánvaló architektonikai változásokon túlmenően Zimmermann a bolzanói objektivista ontológiának is hátat fordított.

¹⁴ A kontrafaktuális kérdésfeltevések korlátozott módszertani jogosultsága mellett érvelt történettudományi megfontolások, illetve egyetemes filozófiatörténeti példák mentén: Varga 2014.

E kérdés megválaszolásához érdemes a fiatal Alexander Lipcsében megvédett, de Budapesten megjelentetett német nyelvű neokantiánus doktori disszertációjához fordulnunk, amelynek első részében a disszerens azt a kanti tételt, a transzcendentális fordulat alaptézisét védelmezi, miszerint „tisztá fogalmak nélkül semmit sem tudhatnánk a tárgyakról” (Alexander 1876, 9. o.). Alexander a kanti filozófia védelmében két lehetséges ellenvetést kísérel meg elhárítani ezzel a tétellel szemben: Egyrészt úgy tűnhetne, hogy ez a tétel a tárgyak és a tiszta fogalmak közti szükségszerű kapcsolatot implikálná, ez az ellenvetés azonban félreérti Kant tapasztalatfogalmát, mivel a tárgyakat úgy tekinti, mint amik egyenjogú relációba léphetnének saját lehetőségfeltételeikkel.¹⁵ A másik ellenvetés pedig meglepő módon „Robert Zimmermann professzor” egy 1871-es írásából (Zimmermann 1871) származik, aki Alexander szerint a kanti transzcendentális dedukciónak a következő alakot adta: „Amennyire egy tény bizonyos, annyira bizonyosak annak feltételei is; a tapasztalat bizonyossága azonban tény, ugyanúgy [bizonyosak] azok a feltételek is, melyek nélkül ez lehetetlen lenne, nevezetesen az első alapelvek, amelyek már nem lehetnek empirikusak”.¹⁶ Azonban ebben a szövegben, amelynek alapjául Zimmermann a bécsi tudományos akadémia filozófiai-történeti osztályának 1871. jan. 11-én tartott, második éves ülésén elhangzó előadása szolgált, Zimmermann éppenséggel kritizálta a kanti dedukciót egy olyan ellenérvet használva, amely első hallásra szofizmának tűnhet: „Amennyire bizonyosan tény a tapasztalat bizonyossága, annyira bizonyosak kell legyenek annak a priori alapelvei is, mondjuk; azonban ki garantálja számunkra, hogy a tapasztalat bizonyossága egy *bizonyos* tény; a humei szkepticizmus kétségbe vonja ezt, s ezt a kételyt próbálja meg a [kanti] kritika alapjaiban meghaladni.”¹⁷

Ahhoz, hogy felmérjük e megjegyzés valódi filozófiai tétjét, érdemes magához a Zimmermann-szöveghez fordulnunk (melyet Alexander egy különnyomaton keresztül hivatkozott, tehát valószínűleg bécsi mesterétől kaphatott, még ha az előadás elhangzásakor nem feltétlenül tartózkodott a császárvárosban). Zimmermann sem a bolzanói logika, sem a

---

¹⁵ Amint az érett Alexander a Kant-monográfiájában értelmezését megfogalmazta: Kantnál „a »tárgy« fogalma gyökeresen megváltozott”, annak „helyébe tehetjük: képzeink törvényszerű, egységes kapcsolata” (Alexander 1881, 411. o.). Ennek következtében pedig azt mondhatjuk, hogy „tárgyak ránk nézve nincsenek, s az a mit a tárgyra való vonatkozásnak tulajdonítunk, t. i. képzeink szükséges kapcsolata, nem tőlük, hanem éppen tiszta fogalmainktól származik” (411. o.). Alexander ezen Kant-értelmezése fősodorbeli és szöveggközeli, ugyanakkor jól illusztrálja azt, ahogyan a korai neokantianizmus (lásd: Köhnke 1986) nem szöveggközeli, de tág elméleti skálán mozgó Kant-értelmezései – pl. a kanti apriori-fogalom és a korabeli érzetpszichológiai kutatások összehangolására tett kísérletek – elvesztek az intézményesült neokantianizmus, különösen a marburgi iskola kialakulásával.

¹⁶ Alexander 1876, 9–10. o., ami jelölt és pontos idézet, vö. Zimmermann 1871, 28. o.

¹⁷ Alexander 1876, 10. o., ami jelölt és pontos idézet, vö.: Zimmermann 1871, 28–29. o.

herbartianus pszichológia révén nem volt a kantiánus hagyományhoz sorolható, s írása valójában egy Kant-kritika a szigorú értelemben vett neokantianizmus fellendülésének és intézményi konszolidációjának idején, azonban ez a kritika a kanti filozófia egy kevésbé ismert, búvópatakként jelen lévő hagyományát hozza felszínre: „Az, hogy az új [kanti] tan nagyobb nehézsége és homályossága azonban nem annak a kérdésnek az oldalán rejlik, hogy az a priori nélkül hogyan [lenne] lehetséges a tapasztalat?, hanem a másik kérdés oldala irányában: eme a priori felfedezése maga miként lehetséges? – nos, ez csak Kant utódai számára lett világos”, fogalmazta meg Zimmermann a Kant-kritikájának alapgondolatát (Zimmermann 1871, 6. o.). Abban, hogy erre először Kant utódai figyeltek volna fel, nincs igaza Zimmermannnak, hiszen rögvest Kant (fél)kortársaival, így Jakob Friedrich Frieszel (1773-1843) kezdetét vette egy a klasszikus német idealizmus kibontakozásával párhuzamosan futó, sőt a tizenkilencedik századi poszthegeiánus filozófiában is búvópatakként jelen lévő kantiánus filozófiai tradíció, amely az észkritika pszichológiai – de nem természettudományos-kísérleti pszichológiai! – megalapozására törekedett.¹⁸ Zimmermann érdeme, hogy tudva-tudattalanul ezt a tradíciót eleveníti fel és közvetíti (többek között Alexander számára) annak a kérdésnek a felvetésével, hogy miként ismerhetjük meg a feltételezett a priori elveket (azaz hogyan tudjuk meg, hogy a tapasztalat feltételezett bizonyossága bizonyos, amely felismerés elindítaná a bizonyosan adott tapasztalatból annak lehetőségfeltételeire irányuló transzcendentális következtetést).

Zimmermann számos kortársához hasonlóan Kant rendszerének épülete ellen azt a támadási pontot választja, hogy megkérdőjelezi a Kant által az a priori szintetikus ítéletek mintapéldájaként választott matematikai ismeretek a priori szintetikus mivoltát (ezért is adta Zimmermann előadásának a *Kant matematikai előítélete* címet): „Ha a matematikai ítéletek nem szintetikusak, akkor Kant egész észkritikája összedől” (Zimmermann 1871, 11. o.). Abban, hogy a matematikai ítéletek nem szintetikusak (hanem inkább analitikusak), Zimmermannal számos mai filozófus egyetértene (ami megkérdőjelezi az aprioricitás és az analiticitás két független dimenzióként kezelését Kant által); Zimmermann Kant-kritikáját azonban, amint jeleztük, nem is ez a formális támadási pont teszi érdekessé, hanem az, hogy konkrét módon megkérdőjelezi a feltételezett a priori elvekhez való *hozzáférésünk* lehetőségét, nevezetesen azt, hogy „vajon az apriori felfedezése az emberi ismeretben maga egy a priori (metafizikai) vagy pusztán egy a posztteriori (empirikus) [ismeret] volt-e?” (Zimmermann 1871, 21–22. o.) Zimmermann azt a lehetőséget akarja tehát felvetni, hogy a transzcendentális dedukció, amely

---

¹⁸ Jelen sorok szerzője ezzel a búvópatakszerű tradícióval foglalkozott magyar nyelven: Varga 2010; az utóbbi időben a nemzetközi szakirodalomban pedig Frederick C. Beiser irányította erre a figyelmet: Beiser 2015.

a bizonyítás slmája szerint a tapasztalat bizonyos tényéből annak bizonyos lehetőségfeltételéhez következtet, eredményezhet „a poszteriori (empirikus)” ismereteket is, hiszen *petitio principii* lenne azt feltételeznünk, hogy bizonyos (azaz a priori) hozzáférésünk van magának a tapasztalat tényének bizonyosságához. Zimmermann maga ezt az utóbbi utat akarja járni, nevezetesen explicit módon Herbart útját, „aki elveti a priorit magát” (26. o.), ugyanakkor figyelemreméltó módon kiemeli, hogy Herbart a velünk született (*angeborene*) helyett keletkezett (*gewordene*) tudati formákat feltételez, amely a mai olvasó számára rávilágíthat e pszichologisztikus kanti hagyomány és az érett fenomenológia, nevezetesen a genetikus fenomenológia módszer közti gondolati rokonságra.

Alexander persze a saját írásában elutasítja a Zimmermann-féle Kant-kritikát, mégpedig a marburgi neokantianizmus szellemében – ne feledjük, hogy ekkor már Hermann Cohen (1842-1918) alapműve első kiadásának megjelenése¹⁹ után vagyunk! – azt a választ adja Zimmermannnak, hogy Kant „nem a tapasztalat bizonyosságára támaszkodott, hogy a kategóriákat levezesse, hanem tulajdonképpen fordítva: a kategóriák bizonyosságára, hogy a tapasztalat [bizonyosságát] levezesse” (Alexander 1876, 10. o.). A zimmermanni Kant-kritika és ellenkritikája hiányzik a szakmai pályafutását megkezdő Alexander későbbi, befejezetlen nagy Kant-monográfiájából (Alexander 1881), azonban ez az ifjúkori epizód más fényt vet azokra a Kant-kritikákra, amelyek évtizedekkel később, Alexander fent vizsgált, a fenomenológia és korabeli környezete iránt aktívan érdeklődő tanítványi körében (lásd 2. szakasz fentebb) jelentek meg a századforduló után.

Ebből az utóbbi szempontból különösen érdekes lehet figyelmünkre a Varga Jenő *A transscendentalis módszer phaenomenológiai kritikája* c. disszertációja (Varga 1909), amely „a kantianusmust kanti alapokon” értelmező „Cohen-iskola” ellen a „Husserl által vezetett phaenomenológiai iskola” álláspontját képviseli, miszerint „Kant érdeme elsősorban nem az ismeretelmélet terén van, hanem az ismerés folyamatának phaenomenológiai tisztázásában” (1.). Varga számára ugyanúgy a szintetikus a priori ítéletek lehetősége az alapkérdés, azonban a szintetikusságot egészen különleges fenomenológiai módon értelmezi: „Synthetikus [egy tétel], ha valamely képzet tárgyáról (a legáltalánosabb értelemben) valamely tulajdonság bírását állapítja [*sic*] meg, tehát szemléleti alkatrészt, »intuitio«-t tartalmaz” (14. o.) Annak, hogy az alany és az állítmány összekapcsolásának mozzanatát Varga a szemléletre vezeti vissza, az a következménye, hogy a kanti kétdimenziós distinkció egydimenzióssá lapul: „Az oly igazságtartalmak, melyek valamely »hic et nunc« állítást képeznek, amelynek alkotórészei közt

---

¹⁹ Lásd: Cohen 1871; az intézményesült neokantiánus iskolákról modern áttekintést nyújt: Pollok 2010.

idő vagy helymeghatározás, vagy mindkettő foglaltatik, nevezhetők a posteriori tételeknek” (14. o.). A megismerés Varga által célba vett fenomenológiai tisztázása tehát megfosztja a kanti filozófiát a transzcendentális dedukciótól: Az érvényességfeltételekre irányuló kérdéseket Varga abban az értelemben hagyja jóvá, hogy egy adott érvényességtartalom „érvényének mik a feltételei”, amely kérdésre a válasz „azon alaptételek, azon alapigazságok kijelölésében áll, melyeken a kérdezett igazságtartalmak alapulnak.” (14. o.). A transzcendentális dedukció *általános alakzatát* viszont Varga elutasítja: „Azt azonban, hogy általában igazságtartalmak hogyan lehetségesek, vagyis hogy mi az érvényüknek a feltétele, ezt a tiszta logizmus alapján nem lehet kérdezni!” – írja egy egészében kurzivált mondatban (uo.). Ennek pedig az a különleges következménye, hogy Varga szerint Kant vétkesnek tekintendő a pszichologizmusban: „Mert az érvényt a tudat sajátosságaiból vezetni le, legyen ez bár általános, tudományos vagy transzcendentális tudat, mindenesetre pszichologizmus.” (15. o.)

Az, hogy Alexander fiatal tanítványa elutasította a kanti kétdimenziós distinkciót, így az önálló a priori szintetikus ítéletek lehetőségét – különösképpen pedig az nem-fősodorbeli vád, miszerint Kant pszichologista lenne –, emlékeztet a kanti a priori szintetikus ítéletek Zimmermann-féle kritikájára, amely kritika Kantot végül pszichologistává formálta. Végző soron egy bűvópatakszerű, diffúz pszichologista Kant-irányzat átadásáról beszélhetünk, amely a fenomenológiai hagyomány mint deskriptív tudatfilozófia számára sem közömbös. Ebben a hagyományban Varga és Alexander más ifjú tanítványai (pl. Varjas) a fenomenológiai Kant-kritika egy különleges alakzatát mutatják fel, amely a fősodorbeli változatokkal (lásd: Ullmann 2009) ugyan megegyezik a transzcendentális ego a priori megismerése lehetőségének állításával – amit Husserlnél a fenomenológiai redukció és az eidetikus módszer lehetősége biztosít –, azonban számos ponton, különösen bolzanói színezetű logikai objektivizmusában el is tér attól, amit historiográfiai szempontból Alexander tanítványi körének a fenomenológia egyetemes filozófiatörténeti fejlődésével való esetleges, töredékes kapcsolata magyaráz (megfordítva pedig éppen az Alexander-tanítványok ilyen bolzanóista fenomenológiai Kant-kritikája lehet nemzetközi viszonylatban is figyelemreméltó). Alexander szerepe ebben a történetben egy negatív közvetítő: tanítványai olyan elméleti alternatívákat látszanak felfedezni – az egyetemes filozófia időközben megjelent új fejleményeinek kontextusában –, amelyek ellen idős mesterük fiatalkorában maga is harcolt. Ha beigazolódnak Alexander ilyen *nolens-volens* közvetítői szerepe a tanítványi körében megjelenő filozófiai forradalomban, amely további kutatás tárgyát kell alkossa források szélesebb körének bevonásával, akkor filozófiai tartalommal tölthetjük fel a 3.b.) szakaszban bemutatott kontrafaktuális

filozófiatörténeti epizódot és elmondhatjuk, hogy Alexander több értelemben is a fenomenológia küszöbén állt.

4. A tanítványi kör módszertani megközelítése

a.) Relevanciakritérium és elemzési raszter

Alexander e tárgyú filozófiai meritumainak megértése persze kölcsönösen függ a tanítványi kör az 2. szakaszban vázolt historiográfiai nehézségeket tartogató adekvát filozófiatörténeti rekonstrukciójától. Az utóbbi feladat módszertani tisztázásához vezető első lépés pedig az lehet, ha explicitté tesszük a filozófiatörténeti munkákat meghatározó filozófiai relevanciakritériumunkat. Amint ez már a fentiekben körvonalazódott, esetünkben ezen elköteleződés egyik meghatározó része abban a filozófiai értékállításban foglalható össze, miszerint a korai fenomenológiát tartjuk a hosszú tizenkilencedik század vége legfontosabb filozófiai fejleményének, mivel eleve a fenomenológiát gondoljuk a huszadik századi és kortárs kontinentális filozófia legjelentősebb, de legalábbis leginkább meghatározott körvonalakkal rendelkező filozófiai alakzatának.²⁰ Ehhez speciális szakmai meggyőződésként járul jelen sorok szerzőjének részéről egyrészt az a meggyőződés (amit legutóbbi könyvem [Varga 2018b] kísérelt meg kifejteni), miszerint érdemes a korai fenomenológiát egységes filozófiatörténeti alakzatként kezelni, benne a Brentano-iskolával, a Fenomenológiai Mozgalom müncheni előzményeivel és göttingeni fázisával (bizonyos mértékben még a freiburgi fázis első éveit is ide számítva). Ez az egységes filozófiai alakzat véleményem szerint továbbá nem helyezhető el egyértelműen az osztrák filozófia historiográfiai fogalma alá, hanem élénk interakcióban állt korának hivatalos német egyetemi filozófiájával (*Universitätsphilosophie*) is. A legkevésbé triviális aspektus pedig abban rejlik, hogy mind a fenomenológia keletkezésének belső mozgatórugói, mind pedig korának filozófiai környezetéhez fűződő kapcsolata számára konstitutív szerepet töltöttek be bizonyos teoretikus problémák, különösen a hagyományos, azaz a modern szimbolikus logika *előtti* filozófiai logikából származó problémák, amelyek elméleti csomópontja az ítélet (*Urteil*) fogalma volt (pl. az ítéletkorrelátumok és a jelentés fajtáinak kérdései). Utóbbi megállapítást az tesz bonyolulttá, hogy a konstitutív szerep nem azt jelenti, ezek a problémák alkották volna a korai fenomenológia fő témáját, hanem inkább azt,

---

²⁰ A fenomenológiai filozófiáról magyarul lásd: Ullmann 2007; Mezei 2008; Olay – Ullmann 2011 (specifikusan a korai fenomenológiát illetően: Varga 2013; 2018b); a nemzetközi fenomenológiai szakirodalom bevezető jellegű művei közül kiemelendő: Moran 2000; illetve kánonteremtő szerepe miatt még mindig figyelemre érdemes: Spiegelberg – Schuhmann 1982 (első kiadás: Spiegelberg 1960).

hogy ezek a problémák rejlenek a fenomenológia keletkezéstörténete összetett történeti-fogalmi értelemalakzatainak mélyén.

Valójában ezek a megállapítások, különösen a hagyományos logika sajátságos szerepe alkotják azt az elemzési rasztert, amely alapján a fent felsorolt szerzők filozófiai teljesítménye, beleértve a fenomenológiával rokon elméleti filozófiai területeken végzett munkásságukat is, historiográfiai relevanciára tesznek szert. Ezek a magyar filozófusok ugyanis nem pusztán alkalmilag hivatkoztak Husserlre mint a hazai intellektuális élettel ekkoriban élénk interakcióban álló német kulturális terület egy akkoriban divatos szerzőjére, hanem érdemi módon konfrontálódtak azokkal a teoretikus problémákkal, amelyeknek az iménti megállapítás szerint a fenomenológia tulajdonképpen saját létét köszönheti. Erre eminens példa Fogarasi, aki a neokantiánus elkötelezettségű disszertációjában (Fogarasi 1913) éppen az ítélet a képzetek puszta összekapcsolásán túlmenő komponensét vette célba – a disszertáció címében (*Az ítélet voluntaristikus elmélete*) szereplő rejtélyes „voluntaristikus elmélet” ugyanis Fogarasi szerint „az a felfogás, mely az ítélet mivoltát és feladatát értékelésben, érvényesség vagy érvénytelenség eldöntésében látja” (75) –, amely felvetés egyben Brentano ítéletelméletének specifikumát is alkotta (vö. Varga 2016d). Fogarasi disszertációjában egyébként közvetlenül foglalkozott is Brentano ítéletelméletével, csakúgy mint a korai fenomenológia számára fontos interakciós partnerként szolgáló Christoph Sigwart [1830-1904] logikájával, habár mindvégig megmaradt badeni neokantiánus elkötelezettségűnek. Fogarasi és társai tehát joggal tekinthetők egy (részben kontrafaktuális) narratíva hordozóiként, mivel személyükben a puszta Brentano- és Husserl-hivatkozásokon túlmenően valódi filozófiai alkalom *nyíl(hat)ott (volna) a korai fenomenológia egy nem-triviális mélységű elsajátítására.*

b.) Az aktorok köre

Az elemzési raszter ilyen felállításának további előnye, hogy támpontot adhat a történeti aktorok körének pontosabb megállapítására, amiben éppen az eddig részletesebben nem vizsgált Enyvvári Jenő siethet segítségünkre. Enyvvári már budapesti egyetemi tanulmányainak befejezése előtt, 1905 elejétől a fővárosi könyvtár gyakornokaként dolgozott,²¹ majd, miután

---

²¹ Enyvvári könyvtárosi karrierjét legutóbb Katsányi Sándor rekonstruálta a Fővárosi Könyvtár történetéről írott monográfiájának (Katsányi 2004) keretében; amelyből azonban semmit nem tudunk meg Enyvvári filozófusi pályájáról, sem annak mozgatórugóiról és a könyvtárosi szakmával való összeegyeztethetőségéről. Utóbbi Enyvvári kortársait is foglalkoztathatta, legalábbis az 1935-ben megjelent üdvözlő cikkek Enyvvári könyvtárosi érdemei mellett szükségesnek tartották kiemelni: a jubiláns „mint filozófiai író és bibliológus az ország határain túl is megbecsült nevet szerzett magának”

professzionális filozófusi karriert nem tudott befutni (habár még 1915-ben is az MTA levelező tagjává ajánlották őt volt tanárai),²² a könyvtárosság felé fordult, sőt 1927-től a fővárosi könyvtár igazgatója lett, akinek vezetése alatt az a mai helyére, a Wenckheim-palotába költözött. Különböző szerepek közt ingadozó működése során Enyvvári elkészítette a magyar filozófiai irodalom bibliográfiáját (jelen tanulmányban feldolgozva: Enyvvári 1914), ami tehát egy különlegesen jól informált forrást alkot arra vonatkozóan, hogy a kortársak kit tartottak filozófiai szerzőnek. Enyvvári bibliográfiája a korabeli szokás szerint tematikus fejezetekre tagolódott, s a fenti fejtegetések szerint a fenomenológiai filozófia érdemi recepciója szempontjából figyelmünkre különösen érdemes „Logika és ismeretelmélet” fejezet az alábbi szerzőket sorakoztatja fel:²³

- Ágai László (1884-1916) – matematika-fizika szakos tanár a nagyenyedi református gimnáziumban;²⁴
- Ányos István (1881-1919) – professzionális filozófus intézményi pozíciói nélkül (egyben a Magyar Filozófiai Társaság egyik titkára);
- (Borsody) Bevilaqua Béla (1885-1962) – kultúrtörténész, író; a vizsgált időszakban múzeumi segédőr a Magyar Nemzeti Múzeumban;²⁵
- Böhm Károly (1846-1911) – a filozófia professzora a kolozsvári egyetemen;
- Czakó Ambró (1887-1964) – vallásfilozófus; a vizsgált periódusban ciszterci szerzetes, később református lelkész, emigráns közíró, rekatolizációja után egyetemi tanár.
- Dienes Valéria (1879-1978) – táncpedagógus, filozófus; a vizsgált periódusban mozdulatművészet (orkesztika) oktatásával foglalkozott;
- Enyvvári Jenő – lásd fent;

(*Enyvvári Jenő jubileuma*. Fővárosi Hírlap 25. évf., 2. sz. [1935. jan. 9], 6; párhuzamos megjelenések: Független Budapest 30. évf., 2. sz. [1935. jan. 9], 7; Új Budapest 13. évf., 2. sz. [1935. jan. 12.], 7).

²² Lásd: Magyar Tudományos Akadémia. Tagajánlások (1915), 5.

²³ A bibliográfia, illetve az Enyvvári-hagyaték részleges feldolgozása az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézete „Magyar Filozófiai Archivum” [MFA] pilot projektjének keretében történt Varga Péter András vezetése alatt Varga Péter András és Jász Borbála munkájával. A jelen cikk számára a szerző az összes biográfiai adatot újra átnézte és korrigálta az eredeti biográfiai források alapján.

²⁴ Életrajzi információk helytörténeti szemszögből: <http://www.nagyenyed.ro/agai-laszlo/> [utolsó letöltés: 2018. aug. 29.].

²⁵ A budapesti királyi tudományegyetem bölcsészkarának hallgatója 1903. nyári szemeszterétől (lásd pl.: A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMCVI-MCMVII. tanévre (1907), 220).

- Hajdu Tibor (1857-1918) – bencés szerzetes, a pannonhalmi rendi főiskola tanára; a vizsgált periódusban a főiskola igazgatója, majd főapát.
- Hornyánszky Gyula (1869-1933) – klasszika-filológus; a vizsgált periódusban magántanár a budapesti egyetemen;
- Kele István (1881-1959) – plébános; a vizsgált periódusban az egri papi szeminárium tanára;
- König Dénes (1884-1944) – matematikus; a vizsgált periódusban adjunktus a királyi József Műegyetemen;
- König Gyula (1849-1913) – matematikus, az MTA rendes tagja; König Dénes apja; a vizsgált periódusban nyugalmazott egyetemi tanár;
- Kornis Gyula (1885-1958) – filozófus, művelődéspolitikus; a vizsgált periódusban a budapesti piarista gimnázium tanára, piarista szerzetes pap;
- Léber Gyula (1884/5-1914) – a kolozsvári kereskedelmi akadémia matematikatanára;²⁶
- Madarász (Maszárovits) István (1884-1948) – katolikus püspök; a vizsgált időszakban hittanár Budapesten;
- Pauler Ákos (1876-1933) – filozófus, 1915-től a filozófia rendes professzora a budapesti egyetemen;
- Polgár Gyula (?-?) – nem azonosítható;²⁷
- Schwarzenbachi Vilmos (?-?) – nem azonosítható²⁸
- Somló Bódog (1873-1920) – egyetemi tanár, jogbölcseleti író, a jogbölcselet rendes professzora a kolozsvári egyetemen (1905-1918)
- Suták József (1865-1954) – matematikus, piarista szerzetes, a geometria professzora a budapesti egyetemen (1912-1936);
- Tankó Béla (1876-1946) – filozófus, a vizsgált periódusban debreceni egyetemi tanár (rendkívüli: 1914, rendes: 1916);
- Trikál József (1873-1950) – katolikus pap, filozófus, professzor a budapesti egyetem hittudományi karán (1914);

---

²⁶ Biográfiai adatait illetően lásd: Boér Lászlóné Léber 2012, 32. o., 449; Verlustliste ausgegeben am / Veszteség lajstrom kiadatott [...] (1914. nov. 27.), 5.

²⁷ Az előző évtized során a budapesti királyi tudományegyetem bölcsészkarának több ilyen nevű hallgatója is volt.

²⁸ A máshonnan nem adatolható szerző neve alatt megjelent Kant-kritika (Schwarzenbachi 1910) egy luzerni előadást referál. Tekintve, hogy Schwarzenbach 2004-ig egy önálló község volt Luzern kantonban (lásd: *Historisches Lexikon der Schweiz*), az is elképzelhető, hogy egy pszeudonim publikációról van szó.

- Varjas Sándor (1885-1940) – filozófus, a vizsgált periódusban középiskolai tanár, filozófusi karrier szovjet emigrációban (1922);
- Várkonyi Hildebrand (1888-1971) – filozófus, pszichológus, bencés szerzetes (1906-1948), a vizsgált periódusban pannonhalmi főiskolai tanár (1912-1923);
- Zalai Béla (1882-1915) – filozófus, középiskolai tanár;
- Zoltvány Irén Lajos (1859-1938) – bencés szerzetes, a pannonhalmi rendi főiskola tanára; a vizsgált periódusban a főiskola igazgatója (Hajdu Tibort követően).

Az Enyvvári-bibliográfia a fent megfogalmazott elemzési rászter által körülhatárolt csoportja egyrészt visszaigazolja a fiatal fenomenológusok, illetve a fenomenológia iránt (potenciálisan) affín gondolkodók az 2. szakaszban a filozófiatörténet-írási hagyományra támaszkodva körülhatárolt csoportját, másrészt kiindulási pontokkal szolgál az áthagyományozott filozófiatörténeti-narratíva által kevésbé exponált, de potenciálisan a fenomenológia iránt érdeklődő gondolkodók azonosításához.

Ilyen például rögvest a listán másodikként szereplő Ányos István, aki eddig tisztázatlan körülmények között vesztette életét az első világháború utóregése során. Ányos az 1899/00/1 – 1902/03 szemeszterek között Budapesten és Kolozsváron végzett jogi tanulmányait követően kifejezetten filozófiai tárgyak tanulására szentelte magát a pesti egyetem bölcsészkarán (részben Alexander és Pauler vezetésével), illetve az 1904. nyári szemeszterben a Lipcsei egyetemen tanult pszichologisztikus és tág értelemben vett kantianus filozófiát.²⁹ A „kritikai positivismus” iránt elköteleződött disszertációját (Ányos 1906, 9. o.) követően Ányos gondolkodói útja a logikai objektivizmus irányába haladt (vö. Pauler 1920, 44. o.) a husserli fenomenológia pozitív értelmű elsajátításán át (lásd kül. Ányos 1912, 108 skk., 114 skk. o.), sőt hagyatékában őrzött feljegyzéseiben még egy keresztény (katolikus) filozófiai apológia igénye is felmerül.

Az ilyen pontszerű felfedezéseken túl általános historiográfiai szempontból két, bizonyos értelemben párhuzamos filozófiai tradícióra érdemes felfigyelnünk, melyeket hajlamosak lennénk kirekeszteni filozófiatörténet-írásunk látóköréből: egyrészt a matematikusok és természettudósok interdiszciplináris jellegű filozófiai teljesítményeire, amelyek révén érintkezésbe kerülhettek a fenomenológiával (König Dénes például 1904 és 1907 között egyenesen a göttingeni egyetemen tanult matematikát, lásd: Szögi 2001, 245. o.); másrészt a

---

²⁹ Lásd: MNL MOL P 6 / 4.

filozófia történetének alternatív, felekezeti-iskolafilozófiai tradícióira (ennek fontosságát hangsúlyozta korábbi időszakra vonatkoztatva: Mészáros 2003), amelynek gondolkodói szintén felmutathattak a korai fenomenológia iránti affinitást, éppen a hagyományos filozófiai logika iránti érdeklődésüktől vezéreltetve. Erre jó példa az ekkor még a felekezeti filozófia karrierpályáján mozgó, de ebből hamarosan kilépő és már ekkor enciklopédikus kortárs tájékozottságról tanúskodó Kornis, akinek az Enyvvári-bibliográfiában szereplő írása a husserli filozófia akkoriban nem-triviális szintű ismeretéről tanúskodik (például a deskriptív és a genetikus pszichológia megkülönböztetése és a kettő egymáshoz való viszonyának kérdése; lásd: Kornis 1911, 302. o.).

A magyar korai fenomenológia félbeszakadt, illetve más kanonizált irányzatok részeként áthagyományozott történetének rekonstruálása a források felől tekintve tehát azzal a kihívással szembesít bennünket, hogy különböző gyűjteményekben lévő vagy még magánkézben található anyagokat kell feltárni és egységesíteni. A források dekoncentráltága nem csak azok provenienciájában mutatkozik meg, hanem a dokumentumtípusokban is, melyek között – a hagyományosan az autográf filozófiai kéziratok legfontosabb fajtájaként tekintett összefüggő kéziratos szöveg, fogalmazvány mellett – különös hangsúllyal jelennek meg periférikusnak tűnő, ámde történeti értéket hordozó dokumentumtípusok is, mint például a művek olvasásának tényét és a filozófiai tartalmuk elsajátításának folyamatát dokumentáló bejegyzések. Az egyes történeti aktorok biográfiái felől tekintve ez a pluralitás abban mutatkozik meg, hogy ők nem sorolhatók be kizárólag egy szociológiai kategória (pl. professzori elit), felekezeti vagy társadalmi csoport határai közé, de a különböző rendű és rangú filozófusok ebben a korban is jellemző nemzetközi mobilitása miatt egyszerre kell lokális, regionális és egyetemes történeti kutatásokat végeznünk.

5. Tágabb historiográfiai tanulságok

A korai fenomenológia magyarországi története azt a filozófiatörténet-írás módszertani magjához vezető kérdést veti fel, hogy a kreatív eredetiség *versus* irreleváns receptivitás bináris oppozíciója alkotja-e az egyetlen lehetséges mércét a magyar filozófia teljesítményeinek értékeléséhez? Ugyan mondhatnánk azt, hogy az Alexander környezetében megjelenő filozófusi életművek – beleértve Alexander saját *nolens-volens* közvetítői szerepét is – sajnálatosan félbemaradtak vagy átalakultak, így azoknak legfeljebb a más kontextusokban véghezvitt kreatív teljesítmény okán tulajdoníthatunk értéket, s a félbemaradt vagy pusztán receptív életművek – pl. „merőben fantáziátlan Husserl-követő” Enyvvári, aki „a husserli írások

egyszerű reprodukcióját, illetve összefoglalását nyújtja” (Nyíri 1994, 16. o.) – egyszerűen nem kell helyet kapjanak a korai magyar fenomenológia történetében. E perspektívából nézve az utóbbi fejezet lényegében Pauler Ákos a logikai objektivistaként értelmezett Husserlre és a Brentano-iskola grazi szárnyára támaszkodó, a két háború után kiteljesedő munkásságára egyszerűsödne (ennek a nézőpontnak a nyomai a marginális forrásokban is megjelennek).³⁰ Másfelől Pauler valamivel idősebb volt a jelen írásban vizsgált Alexander-tanítványi kör tagjainál, ráadásul, amint a kutatás kimutatta (lásd: Somos 1999, 6 skk. o.; Varga 2016a, 256 skk. o.), szóbatudósként, a korai fenomenológia nemzetközi szereplőivel való interakció nélkül építette fel fenomenológiai meghatározottságú rendszerét. Már önmagában e biográfiai-történeti többlet okán is érdemesnek tűnik egy alternatív relevanciakritériummal próbálkozni, amely a korabeli egyetemes filozófiatörténeti irányzatokban való *organikus participáció* megragadására irányulhat, s kritériumai a vizsgált szereplő beágyazottsága a korabeli aktorhálózatokba, illetve a vizsgált filozófiai életmű nem-triviális specifikus fogalomhasználata. Egy ilyen relevanciakritérium felől rajzolódhat ki Enyvvári Jenőnek, Husserl tudomásunk szerint egyetlen göttingeni magyar diákjának jelentősége (lásd: Varga 2017), csakúgy mint a Révész Géza és Franz Brentano közti terjedelmes kiadatlan levélváltás filozófiai relevanciája (lásd: Varga 2016a, 264 skk. o.), jelentősen gazdagítva a 19-20. századi magyar filozófiatörténet figyelemre érdemes teljesítményeinek sorát.

Egy ilyen megközelítés alkalmas lehet arra is, hogy más megvilágításba helyezze a »nagymesterek« és a »kismesterek« dichotómiáját (amely egyre inkább megkérdőjeleződik a magyar filozófiatörténet-írásban is, lásd pl.: Boros 2013), hiszen, amint láttuk, az idős Alexander századfordulós tanítványi körének tagjai – akik a fenomenológiai filozófia (egyetemes) története felől tekintve talán »kismesternek« minősíthetők, még ha pályafutásuk és életművük más kontextusban beteljesedést is nyerhetett – egy olyan kollektív filozófiai teljesítmény, nevezetesen a kor egyetemes filozófiatörténeti élvonalához tartozó fenomenológiai filozófiába való megakadt hazai bekapcsolódás körvonalait rajzolják fel, amelynek rekonstrukciója kölcsönös módszertani függésben Alexander filozófiai meritumának egy eddig elfejtett aspektusát is láthatóvá teszi a pszichologista kantiánus hagyomány *nolens-volens* közvetítőjeként, s tanítványai Kant-értelmezéseinek meghatározójaként. Utóbbi

---

³⁰ Pauler kanonikus státuszát a korai fenomenológia korabeli magyar elsajátítása szempontjából jól jelzi például, hogy a fenomenológia alapművének tekinthető husserli Logikai vizsgálódások eredeti kiadásának az ELTE Egyetemi Könyvtárában őrzött példányában egy anonim olvasó Pauler-hivatkozást bejegyezve polemizált a Husserl-szöveggel, lásd Husserl 1900 [ELTE EK, Fa 6802], 73.

aspektus feltárása során pedig hasonlóan modern filozófiatörténet-írási módszerek, így a kontrafaktuális historiográfia kontrollált alkalmazása (lásd 3.b.) szakasz fentebb) is bevezethetővé, sőt filozófiai tartalommal feltölthetővé vált.

Alexander a jelen tanulmány bevezetőjében idézett, a magyar filozófia történetéről és jelenidejű esélyeiről írott lexikonszócikkében abban látta a reménysugarat, „hogy a magyar elme újabban, ha nem is a filozófia szaki terén, néhány oly művet termelt, mélyebb filozófiai gondolkodásra való képességét eléggé bizonyítják” (Alexander 1896, 22. o.); s Alexander kortársai is hasonlóan a »nemzeti filozófia« kategóriájában gondolkodtak.³¹ A professzionális magyar filozófiatörténet-írás modern módszertani vitái során persze már korán felmerült az a megfontolás (lásd pl. Steindler 1988 kapcsán: Fehér M. 1992, 498. o.), miszerint e lokális filozófiatörténet-írás sajátos tárgya nem valamiféle feltételezett nemzeti filozófia (*Nationalphilosophie*), hanem egy nemzeti filozófiatörténet, azaz az egyetemes filozófiatörténet egy altörténete kell legyen. A 19-20. századi korai magyar fenomenológia félbemaradt fellendülésének jelen írásban vizsgált historiográfiai tanulságai felől ez a megfontolás úgy pontosítható, hogy az irányadó fogalom nem a nemzeti filozófia gondolata, de talán nem is a nemzeti filozófiatörténet – amelynek felhasználhatósága a komparatiztika felől válhat kritika tárgyává³² – kell legyen, hanem inkább a *lokális* (regionális, nemzeti) *filozófiatörténet-írási relevanciakritérium*. Egy ilyen vállaltan és tudatosan korlátozott, de

---

³¹ Az Alexanderrel együtt idézett (lásd **Error! Bookmark not defined.** lj. fentebb), a nemzetközi szintén megnyilvánuló Szlavik Mátyás azzal zárta áttekintését: „Filozófiánk már csak a hozzá tartozó, nemzetileg-történetileg meghatározott [*national-historisch bedingte*] formája hiányzik gondolatai maradandó feldolgozására.” (Szlavik 1896, 232. o.)

³² Mester Béla joggal vetette fel, hogy az egyetemes és a lokális filozófiatörténet-íráshoz tartozó két „szemlélet és tudásanyag [...] mai állapotában nehezen tud még összekapcsolódni, a recepciótörténet könnyen válik nevek, évszámok és citált szerzők végeérhetetlen listájává, amelynek senki sem vállalkozik az értelmezésére, vagy akár csupán a különböző recepcióláncok összehasonlítására” (Mester 2017, 391. o.). Az általa javasolt megoldást, ti. „a kelet-közép-európai összehasonlító filozófiatörténet művelését” (391.) azonban aluldeterminálnak tartom, tekintve hogy a filozófiatörténet különböző geográfiai szintjei (lokális, nemzeti, regionális, egyetemes) között számos komparatív alakzat lehetséges, amelyek koronként és irányzatokként válthatják egymást. A korai fenomenológia történetében az egyes regionális-nemzeti fenomenológiai filozófiai körök szatelliteszerűen kapcsolódtak az osztrák, majd német központtal, amivel élénk, habár aszimmetrikus kapcsolatban álltak, miközben a nyelvi-kulturális határok miatt az egyes szatellit-műhelyek között alig találhatunk laterális kapcsolatot (talán egyedül csak a prágai német nyelvű egyetemen működő Brentano-kör töltötte be egyfajta másodlagos centrum szerepét). A klasszikus komparatív vizsgálódást lehetővé tévő alakzatot a fenomenológiai filozófia történetében inkább a második világháború után találhatjuk, amikor az egyes szocialista országok (fenomenológiai) filozófiai a nyugati fejleményektől viszonylagos izolációban, viszont összehasonlíthatóan, sőt némi laterális interakcióval fejlődtek. Az alakzatok ilyen gazdagsága természetesen önmagában nem delegitimálja a nemzeti filozófiatörténet-írás programját, azonban rámutathat arra, hogy ezek a lokális-regionális-nemzeti narratívák a feltételezettnél jóval komplexebb viszonyban állhatnak egymással, s aligha választhatók könnyű módszertani kiindulópontként.

reflektált korlátozottsága által nem csorbított relevanciakritérium indokolhatja, hogy a filozófiatörténet komplex szövedékében elhelyezkedő és a különböző relevanciaértékelések alapján más-más fontosságot nyerő filozófiai teljesítmények miért válhatnak specifikusan érdeklődésünk tárgyává, egyaránt elkerülve a mesterséges túlértékelés Szkülláját (»fedezzük fel a magyar Kantot«) és a mesterséges alulértékelés Kharübdiszét (»ha nincs magyar Kant, akkor nincs értelme a magyar filozófiatörténettel foglalkozni«).

Alexander és tanítványi körének szerepe a magyar filozófia múlt századfordulós elméleti reneszánszában azonban nemcsak saját filozófiai örökségünk a fenti értelemben vett szempontja felől nézve tűnhet fontosnak (valamint hozzájárulhat Alexander komplex identitásának és emlékezetének jobb megértéséhez), hanem e lokális filozófiai konstelláció éppen a töredékessége révén – azaz a »kimagasló, vezérlő alakok« hiányának kérdése révén (hiszen a fenti relevanciakritérium pontosan arra szólít fel bennünket, hogy ezzel a hiánnyal konfrontálódjunk, s arra historiográfiai megoldást keressünk) – bizonyulhat termékeny módszertani esettanulmánynak, *öszönző fulláknak* a fenomenológiai hagyomány egyetemes történetírása, s végső soron a filozófiatörténet mibenlétére irányuló kérdés számára is.

6. Felhasznált irodalom

a.) *Levéltári források:*

- MTAKIK KT (MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár) 4110/26; 5549/114, 115; 10.263;
- MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) MOL P 6 / 4;
- ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (EK), Fa 6802 (historikus könyvpéldány).

b.) *Periodikumok:*

- Akadémiai Közlöny 6. évf. 5. sz. (1957. márc. 25.);
- A budapesti királyi magyar tudomány-egyetem almanachja az MCMCVI-MCMVII. tanévre (1907);
- Fővárosi Hírlap 25. évf., 2. sz. (1935. jan. 9);
- Független Budapest 30. évf., 2. sz. (1935. jan. 9);
- Magyarország tiszti cím- és névtára 23. évf. (1914);

- Magyar Tudományos Akadémia. Tagajánlások; Népszabadság 2. évf., 87. sz. (1957. ápr. 13);
- Új Budapest 13. évf., 2. sz. (1935. jan. 12.);
- Verlustliste ausgegeben am / Veszteség lajstrom kiadatott [...] (1914. nov. 27.).

c.) *Hivatkozások:*

Alexander Bernát (1881) *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája. Első kötet.* Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatala.

Alexander Bernát (1896) Magyar filozófia története. In: *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeret enciklopédiája tizenhat kötetben. XII. kötet: Magyar – Nemes.* Budapest. Pallas, 16–22. o.

Alexander Bernát (1919) *Lotze emléke -- születésének századik évfordulója alkalmából.* Athenaeum (Ú. F.), 5. évf., 5–6. sz., 161–174. o.

Alexander Bernát (1928) *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez.* Szerk. Szemere Samu. Budapest,.

Alexander, Bernhard (1876) *Kant's Lehre vom Erkennen.* Budapest, Ph. Wodianer.

Ányos István (1906) *Az okviszony ismerettana.* Budapest, Eggenberger.

Ányos István (1912) *A logika mint értéktudomány.* A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, 2–3. sz., 106–137. o.

Beiser, Frederick C. (2014) *After Hegel. German philosophy 1840-1900.* Princeton, Princeton University Press.

Beiser, Frederick C. (2015) Two Traditions of Idealism. In: Gerald Hartung – Valentin Pluder (szerk.). *From Hegel to Windelband Historiography of Philosophy in the 19th Century.* New Studies in the History and Historiography of Philosophy, 1. Berlin, Boston. De Gruyter, 81–98. o.

Boér Lászlóné Léber Margit (2012) *Éveim.* Historia Scientiarum, 10. sz., 32–38. o.

Bolzano, Bernard (1935) *Der Briefwechsel B. Bolzano's mit F. Exner.* Szerk. Eduard Winter. Bernard Bolzano's Schriften, 4. Prag, Königliche Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften.

Bolzano, Bernard (2005) *Briefe an František Příhonský 1836-1845 [Teilband 2].* Szerk. Jan Berg. Bernard Bolzano-Gesamtausgabe, BBGA III 3/2. Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann Holzboog.

Boros Gábor (2013) *Filozófia, történelem, történetek.* Élet és Irodalom, 57. évf., 7. sz., 13. o.

Brentano, Franz (1874) *Ueber die Gründe der Entmuthigung auf philosophischem Gebiete. Ein Vortrag gehalten beim Antritte der philosophischen Professur an der k. k. Hochschule zu Wien am 22. April 1874.* Wien, Wilhelm Braumüller.

Cohen, Hermann (1871) *Kants Theorie der Erfahrung.* Berlin, Ferd. Dümmler.

Dénes Lajos (szerk.) (1910) *Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára [...].* Budapest, Franklin-Társulat.

Dénes Iván Zoltán (2001) *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.

Dénes Iván Zoltán (2018) *Mitől zsidó egy magyar tudós? Marczali Henrik magyar-zsidó identitása – jelen kötetben.*

Enyvvári Jenő (1914) *Magyar philosophiai bibliographia 1910-1911-1912.* Athenaeum, 23. évf., 2–3. sz., 200–224. o.

Fehér M. István (1992) *Nemzet, filozófia, tudomány. A hazai filozófiai munkálkodás ágai és jelentősége.* Existencia, 2. évf., 1–4. sz., 495–540. o.

Fogarasi Béla (1913) *Az ítélet voluntaristikus elmélete.* Athenaeum, 22. évf., 1, 2. sz., 58–99, 32–52. o.

Fogarasi Béla (1915) *Zalai Béla in memoriam.* Athenaeum (Ú. F.), 1. évf., 4. sz., 428–441. o.

Fogarasi Béla (1958) *Tudomány – Világnézet – Ideológia.* Magyar Tudomány, 65 (Ú.F. 3). évf., 7. sz., 241–267. o.

Gábor Éva (1986) *Alexander Bernát. A múlt magyar tudósai.* Budapest, Akadémiai.

Gergely András (1976) *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai tanszékének története 1867-1918.* Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 3. Budapest, [ELTE].

Hansen, Frank-Peter (2000) *Geschichte der Logik des 19. Jahrhunderts: eine kritische Einführung in die Anfänge der Erkenntnis- und Wissenschaftstheorie.* Würzburg, Königshausen & Neumann.

Hartmann, Eduard von (1869) *Philosophie des Unbewussten. Versuch einer Weltanschauung.* Berlin, Carl Duncker.

Horváth Pál (2000) *Filozófiai Intézet. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Husserl, Edmund (1900) *Logische Untersuchungen. Erster Theil. Prolegomena zur reinen Logik.* Halle, Max Niemeyer.

Husserl, Edmund (1919) *Erinnerungen an Franz Brentano.* In: Oskar Kraus (szerk.). *Franz Brentano. Zur Kenntnis seines Lebens und seiner Lehre. Mit Beiträgen von Carl Stumpf und Edmund Husserl.* München. C. H. Beck, 151–167. o.

- Husserl, Edmund (1929) *Formale und transzendente Logik. Versuch einer Kritik der logischen Vernunft*. Halle, Max Niemeyer.
- Husserl, Edmund (1974) *Formale und transzendente Logik. Versuch eine Kritik der logischen Vernunft*. Szerk. Paul Janssen. Husserliana, 17. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Karádi, Éva (1988) Vorwort. In: Éva Karádi – Ferenc Tallár (szerk.). *Parallele und Divergenz. Ausgewählte Schriften*. Archivumi füzetek, 8. [Budapest]. MTA Filozófiai Intézet, 7–42. o.
- Katsányi Sándor (2004) *A főváros könyvtárának története*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
- Käufer, Stephan (2010) Post-Kantian Logical Radicalism. In: Dean Moyar (szerk.). *The Routledge Companion to Nineteenth Century Philosophy*. London. Routledge, 809–836. o.
- Konrád Miklós (2007) *Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel*. Történelmi Szemle, 49. évf., 3. sz., 373–402. o.
- Kornis Gyula (1911) *Physikai és pszichikai okság*. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, 4. sz., 287–329. o.
- Köhnke, Klaus Christian (1986) *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus. Die deutsche Universitätsphilosophie zwischen Idealismus und Positivismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Lindner, Gustav Adolf (1872) *Lehrbuch der formalen Logik für den Gebrauch an höheren Lehranstalten und zum Selbstunterricht*. Dritte, erweiterte Auflage. Wien, Carl Gerold's Sohn.
- Lohmar, Dieter (2000) *Edmund Husserls »Formale und transzendente Logik«*. Werkinterpretationen. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Málnai Mihály (1910) *Alexander Bernát*. Izr[aelita] Tanügyi Értesítő, 35. évf., 5. sz., 147–149. o.
- Mester Béla (2017) A filozófia narratív emlékezete: megjegyzések a filozófiatörténet-írás módszertanáról. In: Laczkó Sándor (szerk.). *Az emlékezet*. Lábjegyzetek Platónhoz, 15. Szeged. Státus, 377–391. o.
- Mészáros András (2003) *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona*. Pozsony, Kalligram.
- Mészáros András (2014) *Széttartó párhuzamok. Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből*. Dunaszerdahely - Pozsony, Kalligram.
- Mezei, Balázs (1997) [Phenomenology in] Hungary. In: Lester Embree – Elizabeth A. Behnke – David Carr – et al. (szerk.). *Encyclopedia of Phenomenology*. Contributions to Phenomenology, 18. Dordrecht. Kluwer AP, 321–326. o.
- Mezei Balázs (2008) *A fenomenológia íve*. Aspecto. Filozófiai folyóirat, 1. évf., 1. sz., 123–148. o.
- Moran, Dermot (2000) *Introduction to phenomenology*. London; New York, Routledge.

- Morscher, Edgar (1997) Robert Zimmermann – der Vermittler von Bolzanos Gedankengut? Zerstörung einer Legende. In: Heinrich Ganthaler – Otto Neumaier (szerk.). *Bolzano und die österreichische Geistesgeschichte*. Beiträge zur Bolzano-Forschung, 6. Sankt Augustin. Academia, 145–236. o.
- Nyíri, Christoph (1994) *Ungarn und die Brentano-Schule: Ein Überblick*. Brentano Studien, 5. évf., 13–23. o.
- Olay Csaba – Ullmann Tamás (2011) *Kontinentális filozófia a XX. században*. Budapest, L'Harmattan.
- Pauler Ákos (1920) *Ányos István (1881-1919)*. Athenaeum (Ú. F.), 6. évf., 1–2. sz., 44–45. o.
- Pollok, Konstantin (2010) The “Transcendental Method.” On the Reception of the Critique of Pure Reason in Neo-Kantianism. In: Paul Guyer (szerk.). *The Cambridge Companion to Kant's Critique of Pure Reason*. Cambridge. Cambridge University Press, 346–379. o.
- Riedl Szende – Zimmermann Robert (1864) *Logika vagy gondolkodástan*. Pest, Lampel Róbert.
- Rollinger, Robin D. (1999) *Husserl's Position in the School of Brentano*. Phaenomenologica, 150. Dordrecht, Kluwer.
- Schwarzenbachi Vilmos (1910) *A Kant-féle és az aristotelesi-keresztény ismeretelmélet*. Religio, 69. évf., 17. sz., 257–260. o.
- Somos Róbert (1999) *Pauler Ákos és Franz Brentano*. Passim, 1. évf., 1. sz., 3–10. o.
- Spiegelberg, Herbert (1960) *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. Phaenomenologica, 5–6. 2 köt. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Spiegelberg, Herbert – Schuhmann, Karl (1982) *The Phenomenological Movement*. 3. revised and enlarged editon. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Steindler, Larry (1988) *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. Freiburg, Alber.
- Szalai, Zoltán (2017) *Im Schatten Heideggers. Einführung zu Leben und Werk von Wilhelm Szilasi*. Freiburg, Alber.
- Szigetvári Sándor (1967) *Varjas Sándor – a dialektikus logika kidolgozásának magyar úttörője*. Magyar Filozófiai Szemle, 11. évf., 6. sz., 1146–1149. o.
- Szlávik, Matthias (1896) *Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn*. Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, 107. évf., 2. sz., 216–232. o.
- Szögi László (2001) *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.

Trendelenburg, Friedrich Adolf (1840) *Logische Untersuchungen*. 2 köt. Leipzig, Gustav Bethge.

Turbucz Péter (2017) *1919 – A sorsformáló év Alexander Bernát életében*. Magyar Tudomány, 178. évf., 12. sz., 1606–1617. o.

Ullmann Tamás (2007) 20. századi „kontinentális” filozófia. In: Boros Gábor (szerk.). *Filozófia*. Akadémia kézikönyvek. Budapest. Akadémiai, 955–1064. o.

Ullmann Tamás (2009) Husserl és Kant. In: Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.). *Husserl és a Logikai vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia*. Budapest. L’Harmattan, 178–199. o.

Varga Jenő (1909) *A transscendentalis módszer phaenomenológiai kritikája*. Budapest, Világosság.

Varga Péter András (2010) A husserli tudatfenomenológia önértelmezési vitájának előképe a 19. században. In: Gábor György – Vajda Mihály (szerk.). *A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről*. Budapest. Typotex, 141–161. o.

Varga Péter András (2013) *A fenomenológia keletkezése*. Cogito könyvek, 9. Budapest, L’Harmattan.

Varga Péter András (2014) *Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban*. Magyar Filozófiai Szemle, 58. évf., 4. sz., 31–59. o.

Varga, Peter Andras (2015) *Was hat Husserl in Wien außerhalb von Brentanos Philosophie gelernt? Über die Einflüsse auf den frühen Husserl jenseits von Brentano und Bolzano*. Husserl Studies, 31. évf., 2. sz., 95–121. o.

Varga Péter András (2016a) Új adalékok a korai fenomenológia és a magyar filozófia kapcsolattörténetéhez. Pauler Ákos, Alexander Bernát, Révész Géza és Enyvvári Jenő vonatkozásában. In: Mester Béla (szerk.). *Régiók, határok, identitások: (Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*. ergo. Budapest. Gondolat, 256–285. o.

Varga Péter András (2016b) *Hogyan írjunk (magyar) filozófiatörténetet?* BUKSZ, 28. évf., 1. sz., 23–28. o.

Varga, Peter Andras (2016c) *Frederick C. Beiser, After Hegel: German Philosophy, 1840–1900 [...]*. Philosophy in Review, 36. évf., 3. sz., 94–96. o.

Varga, Peter Andras (2016d) *The Impersonalisten Controversy in Early Phenomenology. Sigwart and the School of Brentano*. Brentano Studien, 14. évf., 229–280. o.

Varga, Peter Andras (2017) *Eugen Enyvvári’s road to Göttingen and back: A case study in the Transleithanian participation in early phenomenology (with an appendix of Edmund Husserl’s*

two unpublished letters to Enyvvári). *Studies in East European Thought*, 69. évf., 1. sz., 57–78. o.

Varga, Peter Andras (2018a) Husserl's early period: Juvenilia and the Logical Investigations. In: Dan Zahavi (szerk.). *The Oxford Handbook of the History of Phenomenology*. Oxford. Oxford University Press, 107–134. o.

Varga Péter András (2018b) *A fenomenológia keletkezéstörténete mint filozófiai probléma*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Varga, Peter Andras (2018c) *Psychologische und phänomenologische Experimente. Ein unbekannter Brief Edmund Husserls an Géza Révész aus dem Jahr 1913*. Brentano Studien,.

Varjas Sándor (1915) *Az észrevevés fenomenológiája*. Athenaeum (Ú. F.), 1. évf., 1–2. sz., 83–103. o.

Wieser, Alfred Rhaeticus (1950) *Die Geschichte des Faches Philosophie an der Universität Wien. 1848-1938*. Inaugural Dissertation (Universität Wien).

Winter, Eduard (szerk.) (1975) *Robert Zimmermanns Philosophische Propädeutik und die Vorlagen aus der Wissenschaftslehre Bernard Bolzanos. Eine Dokumente zur Geschichte des Denkens und der Erziehung in der Donaumonarchie*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 299. Band, 5. Abhandlung. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Winter, Eduard (1979) Der Gegner des Unfehlbarkeitsdogmas Franz Brentano. In: Eduard Winter. *Ketzerschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten*. Berlin. Union (VOB), 364–379. o.

Zalai Béla (1906) *A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere. Első közlemény*. Athenaeum, 15. évf., 3. sz., 285–296. o.

Zimmermann, Robert (1860) *Philosophische Propädeutik. Prolegomena – Logik – Empirische Psychologie. Zur Einleitung in die Philosophie*. Zweite, umgearbeitete und sehr vermehrte Auflage. Wien, Wilhelm Braumüller.

Zimmermann, Robert (1867) *Philosophische Propädeutik. Prolegomena – Logik – Empirische Psychologie. Zur Einleitung in die Philosophie*. 3. kiadás. Wien, Wilhelm Braumüller.

Zimmermann, Robert (1871) Über Kant's mathematisches Vorurtheil und dessen Folgen. In: *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Siebenundsechzigster Band. Wien. Karl Gerold's Sohn, 7–48. o.

Zóka Péter (2012) *Robert Zimmermann élete, munkássága és Alexander Bernáttal való kapcsolata*. Századvég, 65. évf., 3. sz., 45–57. o.

Zuh Deodáth (2015) *Edmund Husserl ismeretfilozófiája*. Dasein-könyvek. Budapest, L'Harmattan.